

Nərmin Əkbərova¹¹⁰
SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏSNİFİ

Söz birləşmələri sintaksis bəhsinin mühüm tədqiqat obyektlərindən biridir. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri və onların təsnifi məsələsi haqqında bir çox fikirlər var. Söz birləşmələrinin növləri, onların hansı prinsiplər əsasında bölgüsü barədə dilçilik ədəbiyyatında fərqli baxışlar mövcuddur. Belə ki, sintaksis bəhsi ilə xüsusi məşğul olmuş. Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, K. Abdullayev, Q. Kazımov, Buludxan Xəlilov və başqaları fərqli bölgülərdən bəhs etmişdir.

Professor Qəzənfər Kazımov söz birləşmələrinin təsnifini ilk olaraq əsas tərəfin nitq hissələri ilə ifadəsinə görə verir. Belə ki, o bu xüsusiyyətə görə söz birləşmələrini 3 yerə ayırır: 1) ismi birləşmələr 2) feili birləşmələr 3) zərf birləşmələri.

Əsas tərəfi adlardan ibarət olan birləşmələri ismi birləşmələr olaraq adlandırır. Eyni zamanda Q. Kazımov ismi birləşmələrin substantiv və atributiv model əsasında qurulduğunu bildirir. Bu fikrə əsasən o, ismi birləşmələri iki yerə bölür:

a) İsmi birləşmələrdə əsas tərəf isimlərdən və ya isimləşmiş sözlərdən ibarət olur. Buna nümunə olaraq **“daş divar, şüşə qab, yaşıl çəmən, uca çinar, meyvənin yetişmiş, uşaqların bir neçəsi”** [3, s. 43] belə birləşmələri substantiv birləşmələr adlandırır. Substantiv birləşmələrin əsas tərəfi isim, sifət, say, əvəzlik, feili sifət və zərflə ifadə olunur.

b) İsmi birləşmə modellərinin digər növünü isə atributiv model olaraq qeyd edir və bu birləşmələrdə əsas tərəf sifətlərlə (sadə sifət və ya -lı, -li, -lu, -lü: -ıq, -ik, -uq, -ük şəkilçili düzəltmə sifətlərlə) ifadə olunur: **durna gözlü, gözləri bağlı, qapısı örtülü, ağzı açıq**. Eyni zamanda müəllif bu birləşmələrin adverbiallaşa bildiyini göstərir.

Qəzənfər Kazımov tərəfləri arasında sintaktik əlaqə üsullarına görə, yəni tabelilik əlaqələrinə görə ismi birləşmələri bir neçə yerə bölür:

Asılı tərəf əsas tərəfə yanaşır, ondan asılı vəziyyətə düşür. Bu zaman asılı tərəfin müxtəlif şəkilçilər qəbul etmə, dəyişikliyə uğrama imkanı olur. Bundan fərqli olaraq əsas tərəf hal, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir. Digər sözlərlə əlaqəyə girir: **“Qarlı dağlar, şəhli otlar”** [3, s. 43] kimi nümunələrdə asılı tərəf- qarlı, şəhli sözləri şəkilçi qəbul etmir, lakin əsas tərəf şəkilçi qəbul edərək dəyişə bilər.

İsim, sifət, say, əvəzlik feil sifətlə yan aşı qoşmalaların iştirakı ilə də **yanaşma əlaqəli** ismi birləşmələr yaranır. **“Sabir kimi şair, Əhməd kimi müəllim”** və s. [3, s. 44].

Uzlaşma əlaqəli ismi birləşmələr: Bu qrupa daxil olan birləşmələrin asılı tərəfi sifətlərdən, əsas tərəfi isə III növ mənsubiyyət şəkilçili isimlərdən ibarət olur: **ağzı bağlı, üstü örtülü, ürəyi kədərli**

Qəzənfər Kazımov uzlaşma əlaqəli ismi birləşmələrin cümlənin ixtisarı əsasında yarandığını qeyd edir. Və nümunə olaraq **“Ağzı açıq”** birləşməsi **“qabın ağzı açıqdır”** şəklində təsəvvür edilir [3, s. 44].

İdarə əlaqəli ismi birləşmələri: Bu tip birləşmələrdə əsas tərəf asılı tərəfi 3 halda –yönlük, yerlik və çıxışlıq halında işlənməyə tələb edir: **“Kənddən məktub, adama etibar”** [3, s. 45].

Professor Buludxan Xəlilov söz birləşmələrini tərəflərinin leksik-semantik xüsusiyyətinə görə iki yerə ayırır:

1. Sabit birləşmələr
2. Sərbəst birləşmələr.

Bununla yanaşı əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə 3 qrupa bölür: 1) ismi birləşmələr 2) feili birləşmələr; 3) zərf birləşmələri.

İsmi birləşmələrin yaranma üsuluna görə analitik və sintetik olmaqla 2 yerə bölür. Analitik üsulla yaranan ismi birləşmələrdə hal və mənsubiyyət şəkilçiləri iştirak etmir. Bu birləşmələrin yaranmasında intonasiya və sözlərin yanaşması əsas götürülür.

Sintetik üsulla yaranmış söz birləşmələrində isə əsas xüsusiyyət hal və mənsubiyyət şəkilçilərinin iştirakıdır. Məsələn **“dünyanın əvvəli, göyün ulduzu”** [4, s. 35].

Buludxan Xəlilov ismi birləşmələri iki qrupa ayırır.

- 1) Təyini söz birləşmələri
- 2) Təyini olmayan söz birləşmələri

Müəllif əksər dilçilər kimi təyini söz birləşmələrini I, II, III növ təyini söz birləşmələri olaraq təsnif edir.

B. Xəlilov təyini olmayan söz birləşmələrini isə şəkli əlamətlərinə görə bir neçə qrupa bölür. I qrupa daxil olan birləşmələrin yaranmasında heç bir əlavə vasitə iştirak etmir. II qrup birləşmələri isə şəkli əlamətlərinə görə 4 yerə ayırır.

- 1) I tərəfi yönlük halında –gələcəyə inam, vətənə məhəbbət
- 2) I tərəf yerlik halında olan – üzündə kədər, zirvədə qar

¹¹⁰ *Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. ekberova.nermin.1998@gmail.com*

- 3) I tərəfi çıxışlıq halında olan- Baldan şirin nə var?
- 4) Hər iki tərəfində şəkilçi iştirak edən birləşmələr. Bu birləşmələri də uyğun olaraq iki yerə ayırır [4, s. 44-45]
- Eyni leksik komponent əsasında yarananlar: eldən-elə, əsrdən-əsrə
 - Müxtəlif leksik komponent əsasında yarananlar: başdan ayağadək
- Təyini olmayan söz birləşmələrinin digər qrupu isə qoşmalar əsasında yaranır. Müəllif buna misal olaraq kəndə sarı yol və s. kimi nümunələr vermişdir.

4-cü qrupa isə əlavəli birləşmələr daxildir: mühəndis-geoloq.

Zərf birləşmələrindən danışarkən müəllif I tərəfin ifadə vasitəsinə görə iki növünü ayırır.

a) zərf-zərf: çox kəskin

b) isim-zərf, əvəzlik- zərf: dostlardan aralı, hamıdan yavaş

Əsas tərəfi məsdər, feili sifət, feili bağlamadan ibarət olan birləşmələri feili birləşmə adlandırır. Feili bağlama tərkiblərinin quruluşu və budaq cümlə ilə eyniləşdirilməsi məsələsini ön plana çəkir. Bir çox dilçilərin bu haqda fikirləri və nümunələr əsasında izah edilir.

AMEA Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis: Söz birləşmələri ilk olaraq sərbəst və sabit olmaqla iki yerə ayrılır. İki və daha artıq müstəqil sözün sintaktik üsullar əsasında birləşməsindən əmələ gələn sintaktik vahidlər sərbəst söz birləşmələri olaraq adlanır.

Sərbəst söz birləşmələri ismi və feili olmaqla iki yerə ayrılır. İsmi birləşmələr sintaktik əlaqə üsullarına görə fərqləndirilir: Yanaşma, idarə, uzlaşma əlaqələri əsasında yaranan ismi birləşmələr. Daş ev, evin balkonu və s. [1, s. 90]

Tərəfləri morfoloji əlamət qəbul edib-etməməsinə görə 3 cür bölgü aparılmışdır. Belə ki, I qrupda tərəflərdən heç biri morfoloji əlamət qəbul etməyib: mis qab

II qrupda yalnız ikinci tərəf sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmiş birləşmələr: alma ağacı

III qrup hər iki tərəfi sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmiş birləşmələri aid edilmişdir: şairin vətəni

III qrupa daxil edilən birləşmələr həm də məna cəhətdən 3 yerə ayrılır:

1) Birinci növ ismi birləşmələr

2) İkinci növ ismi birləşmələr

3) Üçüncü növ ismi birləşmələr [1, s. 92].

I növ ismi birləşmələr öz daxilində lüğəvi birləşmələr və sintaktik birləşmələr olaraq iki yerə ayrılmışdır. Burada bəzi birləşmələrin lüğəvi vahidə çevrilə bilməsi əsas götürülmüşdür. Nümunə olaraq I növ ismi söz birləşmələrindən Ağdam, Göyçay və s. kimi mürəkkəb isimləri yaranması göstərilmişdir.

Eyni zamanda I növ ismi birləşmələri tərəflərinin ifadə vasitəsinə görə təsnif edilir.

I tərəfi isim, sifət, say, əvəzlik və feili sifətlə ikinci tərəf isə yalnız isimlərlə ifadə olunur. Feili sifətlər qəbul etdikləri şəkilçi növünə görə fərqli mənalı ismi birləşmələr yaratmışdır.

Bundan əlavə II növ ismi birləşmələr də tərəflərinin ifadə vasitəsinə görə təsnif edilmişdir. Bununla bağlı geniş izahlar və nümunələr verilmişdir.

Feili birləşmələrdən bəhs edilərkən birinci tərəfin ifadə vasitəsinə görə, yəni nitq hissələrinə görə təsnifi verilib. Bütün isimlər və zərflər feili birləşmənin I tərəfi kimi çıxış edə bilər. Sifət və say substantivləşdikdə, əvəzlilərdən isə sadəcə şəxs əvəzliləri birinci tərəfdə işləyə bilməsi qeyd olunmuşdur.

Feili söz birləşmələrinin beş növü göstərilmişdir.

1) I tərəfi isimlə ifadə olunanlar

2) I tərəf məsdərlə ifadə olunanlar

3) I tərəfi feili bağlama ilə ifadə olunanlar

4) I tərəfi feili sifətlə ifadə olunanlar

5) I tərəfi zərflə ifadə olunanlar [1, s. 126]

Müasir Azərbaycan dili IV Hissə - Əlövsət Abdullayev, Yusif Seyidov, Ağamalı Həsənovun birgə nəşri olan bu kitabda söz birləşmələri komponentlərin leksik-semantik əlaqəsi baxımından sərbəst və sabit olmaqla iki yerə ayrılır.

Sərbəst birləşmələr ismi və feili və zərf olaraq üç yerə bölünür. Zərf birləşmələrin ismi birləşmələrlə oxşar olduğu qeyd olunur.

İsmi birləşmələr analitik və sintetik yolla əmələ gəlir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi bu bölgü Buludxan Xəlilovun kitabında da göstərilmişdir. Söz birləşmələri haqqında qeyd edilən fikirlərin bir çoxuna Buludxan Xəlilovun kitabında da rast gəlinir.

İsmi birləşmələr 2 yerə ayrılır: Təyini söz birləşmələri və təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr.

Bu bölgü Qəzənfər Kazımovun Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis və AMEA Müasir Azərbaycan dili adlı əsərlərdə aparılmamışdır.

Təyini söz birləşmələri uyğun olaraq I, II və III növ olmaqla 3 yerə bölünür.

Kitabda I növ təyini söz birləşmələrinin birinici tərəfinin isim, sifət, say, əvəzliklə ifadəsi verilmişdir.

Feili birləşmələrdən bəhs edilərkən burada birinci tərəfin ifadəsinə görə aşağıdakı kimi təsnif olunub [2, s. 58].

1) feil+feil formal birləşmələr: durub baxmaq

2) zərf+feil formal birləşmələr: tez gəlmək

3) ad+feil formal birləşmələr: kitabı oxumaq

Adlarla feillərin birləşməsindən əmələ gələn feili birləşmələr müxtəlif qruplara ayrılır. Yiyəlik hal istisna olmaqla ismin digər 5 halında olan isimlərdən əmələ gələn feili birləşmələr göstərilmişdir.

Müvafiq olaraq burada müxtəlif hallarda işlənmiş sözlərlə feili sifət, feili bağlama və məsdərin uyğun şəkilçilərinə aid nümunələr verilmişdir.

Hallardan əlavə feili birləşmələrin yaranmasında qoşmaların iştirakı da göstərilmişdir. Belə ki, bu tip birləşmələrdə “müstəqil mənalı söz+qoşma +feil” işlənir: kitaba tərəf baxmaq [2, s. 72].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Elm, Bakı, 1981
2. Əlövsət Abdullayev, Yusif Seyidov, Ağamalı Həsənov Müasir Azərbaycan dili. IV Hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
3. Kazımov.Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
4. Buludxan Xəlilov Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2017, 215 s.

Резюме

Словосочетания - один из важных объектов синтаксической дискуссии. По поводу словосочетаний и их классификации в современном азербайджанском языке существует множество мнений. В лингвистической литературе существуют разные взгляды на типы словосочетаний и принципы их разделения. Таким образом, он особенно занимался обсуждением синтаксиса: о разных подразделениях говорили А.Абдуллаев, Ю.Сейдов, К.Абдуллаев, Г.Казимов, Булудхан Халилов и другие.

Summary

Word combinations are one of the important objects of research in syntax. There are many opinions about word combinations and their classifications in modern Azerbaijan language. There are different views in linguistics on the types of word combinations and the principles on which they are divided. Syntactic linguistics E.Abdullayev, Y.Seyidov, K.Abdullayev, G.Kazimov, Buludxan Khalilov and etc. have spoken of different divisions.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

389

Kəlimə Vəkilovna 111